

ГРАМАТИКА, ДІАЛЕКТОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ МОВИ

УДК 811.161.2'342.3

МИЛОЗВУЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА ТЛІ ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Ольга ГАЙСЕНЮК, Мар'ян СКАБ

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
кафедра історії та культури української мови,
вул. Коцюбинського, 2, Чернівці, Україна, 58012,
e-mail: ogaiseniuk@gmail.com, skabm1@gmail.com*

У статті розглянуто функціонування засобів милозвучності (евфонії) у різних слов'янських мовах, а саме: українській, білоруській, російській, польській, чеській, болгарській, сербській, хорватській. Автори поставили мету – підтвердити або ж спростувати тезу про унікальну милозвучність української мови. З'ясовано, що кожна зі слов'янських мов своєю структурою намагається урівноважувати консонантизм з вокалізмом, що є основною передумовою милозвучності, але не в кожній з порівнюваних мов чинники цього засобу виявлені послідовно.

Ключові слова: милозвучність, евфонія, засоби милозвучності, естетичність звучання, слов'янські мови.

Українську мову вважають однією з наймилозвучніших у світі. Саме такими були підсумки Всесвітнього конкурсу мов, який відбувався у Парижі: двічі українській мові надано третє місце після французької та італійської (1928 р.) і після французької та перської мови *фарсі* (1934 р.).

Чимало відомих літераторів, діячів науки та мистецтва зауважували довершену красу української мови. Відгуки про неї залишили французький дипломат П'єр Шевальє, турецький мандрівник Ульрих Вердум, чеський учений-славіст Петер-Йозеф Шафарик, чеський письменник Карел Гавлічек-Боровський, німецький письменник Фрідріх Боденштадт, російський художник Ілля Рєпін, український поет єврейського походження Мойсей Фішбейн. Вітчизняні мовознавці та фольклористи (А. Метлинський, М. Максимович, Й. Лозинський, І. Могильницький, І. Вагилевич, Я. Головацький, М. Лучкай, І. Франко) зауважували, що милозвучність української мови становить її самобутню рису [4, с. 28; 9, с. 5].

Сучасний мовознавець І. Фаріон стверджує, що “мовці інших країн світу пишаються зовсім іншими ознаками своїх мов – складністю фонетики й граматики, унікальністю якихось рис, труднощами для вивчення іноземцями” у той час, коли “краса української мови – її милозвучність” [12, с. 5].

Милозвучність – це складне явище, витворене взаємодією багатьох мовних засобів, не лише фонетичних. Існує кілька тлумачень терміна *милозвучність*, або запозиченого з грецької *евфонія* (*евфонія*): 1) “добре, приємне, з точки зору фонетичних і лексико-стилістичних норм певної мови, звучання окремих мовних елементів – звукосполучень, слів і словосполучень” [7, с. 127]; 2) “розділ поетики, що досліджує виражальні можливості мовних звуків у художньому творі..., зокрема всі різновиди звукових повторів (асонанс, алітерація, анафора, епіфора), ритм і мелодика. Як фонетичне явище однаково стосується і поезії, і прози, хоча в поезії її стилістична роль відчутніша; створення звукових образів у висловлюванні один з допоміжних засобів підсилення виразності й емоційного забарвлення мови художнього твору” [11, с. 342].

Найважливіша функція милозвучності – естетична, адже повідомлення, оформлене словесно, мусить не тільки інформувати, а й приносити естетичну насолоду однаково і слухачеві, і мовцеві. Тому важливо культивувати чуття мови, особливо рідної, ще в ранньому дитячому віці шляхом ознайомлення з мережею засобів евфонії з метою вкоренити й узвичаїти естетичне мовлення як щоденну потребу.

Проблему евфонії в українському мовознавстві досліджували І. Огієнко (Митрополит Іларіон), В. Самійленко, Н. Плющ, Н. Тоцька, Ю. Мосенкіс, І. Фаріон та ін. На основі праць названих мовознавців ми проклали класифікацію засоби милозвучності української мови. Своєрідне тло під час здійснення класифікації становила “Наглядна таблиця милозвучності української мови: Для школи і самонавчання” Івана Огієнка [6].

Милозвучність української мови стала логічним наслідком тих закономірних процесів, що відбувалися ще у праслов'янській мові. Наше завдання – науково обґрунтувати механізм дії мовних засобів, спрямованих на витворення милозвучності, в українській та інших слов'янських мовах.

Пропонуємо оцінювати й порівнювати милозвучність слов'янських мов за такими критеріями:

1. Урівноваження вокалізму з консонантизмом, яке забезпечують:

а) чергування голосних звуків та повноголосся,

б) зникнення голосних на початку слова, наявність протетичних приголосних та голосних звуків,

в) чергування прийменників та префіксів прийменникового походження.

2. Асимілятивно-дисимілятивні зміни, чергування приголосних, спрощення у групах приголосних.

Найважливіша передумова приємного звучання – це урівноваження вокалізму з консонантизмом. Мовні засоби у своїй взаємодії рівномірно розподіляють кількість голосних та приголосних у мовленнєвому потоці, а також запобігають надмірному накопиченню однотипних звуків. Можна припустити дію специфічного закону милозвучності: якщо попереднє слово закінчується приголосним звуком, тоді наступне розпочинатиметься голосним і навпаки. Для досягнення такої гармонії внутрішня структура мови створює варіативне фонетичне оформлення слів різних частин мови, особливо прийменників, від яких походить чимало префіксів (так звані

префікси прийменникового походження). Звідси випливає, що явище милозвучності виникає і під час деривації.

Аналізуючи процеси урівноваження вокалізму з консонантизмом, простежуємо у мовленні дію низки засобів, перевагу з-посеред яких надаємо явищу повноголосся, закріпленому лише в східнослов'янських мовах. Завдяки появі ще одного голосного звука можна уникнути скупчення двох, а то й більшої кількості приголосних. Порівняймо: укр. *береза, оселедець, король, молодий*; біл. *бяроза, селядзец, кароль, малады*; рос. *берёза, сельдь (селёдка), король, молодой*; пол. *brzoza, śledź, król, młody*; чes. *bříza, sled', král, mladý*; болг. *бреза, крал, млад*; серб. *бреза, краљ, млади*.

У південно- і західнослов'янських мовах рівновага між кількістю голосних і приголосних звуків зміщується на користь приголосних. У білоруській та російській мовах голосний повного творення, який розвинувся на місці зредукованого і перебуває у ненаголошеній позиції, зазнає якісної редукції. Українська мова навпаки зберігає акустичні властивості кожного голосного звука майже в чистому вияві, незважаючи на невелику різницю у тривалості наголошених та ненаголошених голосних.

Своєрідних рефлексій зазнали складотвірні приголосні в різних слов'янських мовах: укр. *верх, вовк, жовтий*; біл. *верх, воўк, жоўты*; рос. *верх, волк, жолтый*; пол. *wilk, żółty*; чes. *vrch, vlk, žlutý* (звідка у чеській мові складотвірним стає звук [m]: *osm, sedm*); болг. *вълк, жълт*; серб. *врх, вук, жута*.

Звуки західно- та південнослов'янських мов втрачають здатність до повного свого вияву, що руйнує рівновагу системи вокалізму та консонантизму цих мов.

Ще одне явище, що сприяє урівноваженню кількості голосних та приголосних у слові – чергування голосних з нулем звука (наявність вставних та випадних голосних звуків), властиве усім мовам слов'янської групи: укр. *вітер – вітру, журавель – журавлів, молитва – молитов, зерно – зерен*; біл. *дзень – дня, сон – сну, пакунак – пакунка, зажынкi – зажынак, акно – акон*; рос. *борец – борца, сон – сна, воробей – воробья, сестра – сестер, краска – красок*; пол. *dzien – dnia, sen – sni, bułka – bułek, rybka – rybek, okno – okien*; чes. *sen – sni, den – dne, tma – temný, okno – okénko, dárek – darků, otec – otcovi*; болг. *ден – дни, песни – песен, старец – старци, сладък – сладко*; хорват. *mòtak – mótka, stàrac – stârca, nõvac – nõvca, dõbar – dõbra*.

У західнослов'янських мовах випадним або вставним може бути лише звук [e], тоді як у південнослов'янській сербській мові – звук [a]. У східнослов'янських, а також у південнослов'янській болгарській мові із нулем звука чергуються голосні [o], [e].

Важливим складником евфонічного мовлення є поява протетичних звуків та зникнення голосних на початку слова, щоб запобігати скупченню однотипних звуків.

В українській мові на початку слів перед приголосними з'являються голосні звуки [i], [o]: *імла, іржа, ішов, отой, окрім, одвірок*. Початкові ненаголошені [o], [i] зникають у багатоскладових словах: *город, Лесь, Панас, гра, голка, сповідь, Гнат, Сидір*. Приставні приголосні [v], [j], [z] в українській мові з'являються на початку слів, які не властиво розпочинати “твердими голосними а, е, и, і, о, у” [6, § 2–5,

§ 22–25]: *вогонь, вухо, вузол, вулик, вулиця; язик, ягня, юшка, Йосип, Юда, Ганна, гарбуз, гострий, горіх.*

Приставними приголосними для витворення прикритих складів найбільше послуговується білоруська мова: *воблака, воцат, восень, востры, вугал, вучань, вуліца, вустрыца, вугаль, вузел, вучоны, вуха, гастрыць, завулак, навука, павук, Ганна, гармата, гэти, гараць, гарэх, гостры, гуліца, алімпі-[йа]-да, біблі-[йа]-тэка, бі-[йо]-лаг, гігі-[йе]-на, стацы-[йа]-нар, іней [йіней], ён [йон]*, причому функцію приставного приголосного, окрім уже згаданих, у білоруській мові виконує ще й звук [p]: *рэха* [3, с. 19; 13, с. 557]. Білоруська мова використовує не лише приставні приголосні для запобігання збігу голосних звуків на межі слів, а й вставні в середині самого слова. Подібною ознакою володіла і українська мова до початку 30-х років ХХ ст. Зокрема, правопис 1929 року фіксує цю властивість, особливо під час написання слів іншомовного походження: *гістеричний, ентузіазм, матеріял, піяніно, проєкт, симпозіум, соціяльний, тривіяльний, тріюмф, регабілітація* тощо.

Білоруську мову характеризує ще одна особливість, пов'язана з використанням голосних звуків на початку слів: “у зв'язному мовленні приставні голосні виникають лише тоді, коли попереднє слово закінчується приголосним звуком”, і навпаки, така зміна не відбувається, якщо наступне слово розпочинається голосним звуком, наприклад: *выгляд льва – гляжу на льва, пёк аржаны хлеб – пякла ржаны хлеб.* Окрім цього, білоруську мову збагачує паралельне використання форм: *іграць – граць, агарод – гарод, льва – льва, лба – ілба, моху – імху* [3, с. 20].

Слова російської мови теж можуть містити такі голосні звуки, що виконують функцію приставних: *огород, иголка, игрище, иезуит, Иерусалим, издавна, изредка, искоса* (цікаво, що українська та білоруська мова втратили приставний [i] у цих словах: *голка, грище, єзуїт, Єрусалим, здавна, зрідка, скоса*). Що ж до приставних приголосних, то їхня поява в російській мові не послідовна: *огонь, окно, орех, острый, улица, ухо, угол, уголь*, але *восемь, вохра, вотчина, вотчинник.*

Не спостерігаємо появи приставних приголосних у західно- та південнослов'янських мовах: чes. *оheй, окно, ořech, osm, ostrý, ulice, ucho*; пол. *ogień, okno, orzech, osiem, ostry, ulica, ucho*; болг. *огън, ухо, осем, остър, улица*; серб. *орак, осам, улица, уво, уторак, олтар.*

“Українська мова не любить збігу голосних звуків в сусідніх словах, цебто в кінці попереднього слова та в початку дальшого, й оминає такий збіг (hiatus або роззів) різними способами,” – зауважує у “Наглядній таблиці милозвучності...” Іван Огієнко [6, § 7]. Одним із таких допоміжних способів є чергування прийменників *між – межі, над – наді, перед – переді, під – піді, у – в – уві, з – із – зі(зо)*, наприклад: *між людьми – межі людьми, над водою – наді мною, перед очима – переді мною, під осикою – піді мною, з міста – зі столу – із шовку, гуляли у саду – гуляли в саду*; а також сполучників *і – й: любов і віра – віра й надія.*

Відповідно до вимог евфонічного звучання по-різному поводять себе й префікси прийменникового походження: *збирати – зібрати, співав удень – співала вдень.* Часто між коренем та префіксом з метою уникнення збігу приголосних з'являється голосний звук: *відганяти – відігнати, надлити – наділляти, підгинати – підігнути,*

розминати – розім'яти, обвести – обіймати, міжгір'я – межигір'я, міжряддя – межиріччя.

Схожі процеси відбуваються й у інших слов'янських мовах: біл. *перепішам у сшытак – перепішыце ў сшытак, ішов уперадзе – ішла ўперадзе, ён ішов – яна ішла* [йанайшла], *надбіраць – надабраць, падсыпаць – падасыпаць* [3, с. 22]; рос. *к тебе – ко мне, об этом – обо всем, с каждым – со всяким, внутри – вовнутрь, надгибать – надогнуть, отбирать – отобрать, подгонять – подогнать, рассылать – разошлю, срывает – сорву, обогнать – обгоню* [13, с. 457]; пол. *obchod – obejście, nadsyłać – nadesłać, podrywać – poderwać*; чес. *v létě – ve středu, k obědu – ke sve škole – ku prospěchu, s kamarádem – se sestrou, nad hlavou – nade mnou, vnést – vepsat, nadlehčit – nadepsat, objevit – objevout, odbírat – odebrat, podpírat – podepřít, rozbít – rozehrát*; серб. *над свима – нада све, обновити – обавестити, подвластити – подагнати.*

Певна специфіка в цьому випадку характерна для білоруської мови – під час деривації голосний звук, що стоїть на початку слова, зникає або ж зазнає модифікації, якщо префікс, який додають до кореня, теж закінчується голосним звуком: *іграць – зайграць, імчаць – адьмчаць, унук – праўнук, устаць – прыўстаць.*

Чимало явищ, які відбувались у мові упродовж століть і сьогодні глибоко вкоренилися в її внутрішній структурі, посприяли не лише полегшеній артикуляції, а й надали естетичнішого забарвлення виголошеним думкам. Йдеться про асимілятивно-дисимілятивні зміни, чергування приголосних як наслідок цих змін та спрощення в групах приголосних. Можна припустити, що мова тяжіла до витворення простого й водночас красивого звучання своїх елементів. Розгляньмо вияви таких тенденцій у кожній із порівнюваних слов'янських мов.

Особливою рисою української мови є її “дзвінкість” – приголосні звуки в кінці слова чи складу вимовляємо чітко, без оглушення, окрім таких випадків: *скопати, спитати, схопити* тощо та *вогко* [вохко], *кігті* [к'іхт'і], *нігті* [н'іхт'і]. Саме тому в українській мові поширена асиміляція за дзвінкістю: *боротьба* [бород'ба], *молотьба* [молод'ба], *Великдень* [велигден'], *вокзал* [вогзал], *просьба* [проз'ба]. Щоправда, така асиміляція властива й іншим мовам: біл. *касіць – ка[з']ба, фу[д]бол*, пол. *prosba, liczba* [liɔba], *klechda* [kleyda], чес. *kdo* [gdo], *prosba* [prozba], *spěv* [zrjev], болг. *сватба* [свадба], *страх го е* [страу го е], хорват. *mojih dobrih* [mojiu dobrich], *pisac dobar* [pisadzobar] [13, с. 75, 153, 243, 358, 559].

Винятково сильну тенденцію до одзвінчення в українській мові підтверджують ще й таким фактом. У сучасних слов'янських мовах по-різному видозмінилося праслов'янське слово **bъčela*. У білоруській (*пчала*), російській, болгарській та сербській мовах (*пчела*), у цьому слові відбулася регресивна асиміляція за глухістю. У польській мові поруч оглушеного звука витворився призвук – *pszczoła*. У чеській мові відбулася дисиміляція за способом творення: *včela*. І лише в українській мові відбулася достатньо рідкісна прогресивна асиміляція за дзвінкістю: *бджола*. Перевага дзвінкх та сонорних приголосних над глухими у процесі мовлення – це унікальне надбання української мови, що, очевидно, становить основу її милозвучності.

Лише в українській, сербській та хорватській мовах не відбувається оглушення кінцевого приголосного звука у слові [2, с. 90]. Українська мова зберігає природні акустичні характеристики кожного звука, як у випадку з кількісно-якісними показниками ненаголошених голосних.

Чергування приголосних при словозміні сьогодні вже глибоко вкорінене в системі мови, тому не одразу вбачаємо в цьому засіб творення милозвучності. Але роль чергувань та інших явищ у системі приголосних звуків надзвичайно вагома, адже внаслідок різних перетворень поряд опинилися звукосполучення, які значно легше проартикулювати й акустичні властивості яких набули відповідно естетичніших ознак. Найвпливовішим, на наш погляд, є чергування приголосних [z] - [z'] - [ж], [к] - [ц'] - [ч], [х] - [с'] - [ш] та пов'язані з ними перетворення, на зразок змін у суфіксах -ськ- / -зьк- / -цьк-, -ств / -цтв / -зтв: боягуз – боягузький – боягузтво, товариш – товариський – товариство, парубок – парубоцький – парубоцтво. В інших слов'янських мовах ці зміни відбуваються менш послідовно, ніж в українській мові, тобто не в усіх групах приголосних відбувається повна асиміляція за місцем і способом творення: у біл. *пражскі*, рос. *пражский*, поряд із грецький існує форма *греческий*, чес. *mníšský*, серб. *pariški*.

Своєрідно виявляється у слов'янських мовах так зване спрощення. В українській та білоруській мовах під час збігу приголосних звуків випадає проривний у таких звукосполюках: *рди, сткл, стл, ждн, здн, стл, зкн, скн, дл* (у словах *дзеркало, рало, шило*). У російській, болгарській та сербській мовах дієреза найкраще засвідчена останнім випадком (*зеркало, крыло, мыло*), у слові *стекло* (серб. *стакло*) навпаки для полегшення вимови відбулася епентеза. Польська мова, порівняно з чеською, частіше втрачає важкий для вимови проривний приголосний: *srce – srdce, szczęśliwy – št'astný, późni – późni*.

Особливу роль у наспівному звучанні відіграє подовження приголосних: *зілля, колосся, життя, піддашшя, ніччю, варення*. Перед подовженим приголосним голосний вимовляємо довше, щоб, набравши силу видиху, "протягнути" відповідний приголосний. Якщо прислухатися, відчуємо, що та сила видиху передається і кінцевому голосному [8]. Подовження приголосних найкраще збережене в українській та білоруській мовах. Замість подовження приголосного російська, польська, болгарська та сербська мови зберігають вимову [j] або розвивають біля нього голосний звук [i]: рос. *статья, биение*, пол. *życie, sędzia*, болг. *статия*, серб. *судија, праскозорје*.

Отже, притаманні українській мові засоби милозвучності функціонують в інших слов'янських мовах, але дія цих засобів не в кожній з цих мов є послідовною. Найбільш закономірно послуговується ними білоруська мова, хоча й дещо поступається українській. Завдяки сильній тенденції до одзвінчення та рівномірного розподілення кількості голосних і приголосних звуків у мовленнєвому потоці, що є основною передумовою евфонічного звучання, можемо повноправно вважати милозвучність особливою рисою української мови. Дослідження потребує продовження щодо порівняння національної ритмомелодики та виявів засобів евфонії на морфологічному рівні, а також своєрідних особливостей різних слов'янських мов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Брицин М. Я. Порівняльна граматики української і російської мов : навчальний посібник / М. Я Брицин, М. А. Жовтобрюх, А. В. Майборода. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К. : Вища школа, 1978. – 270 с.
2. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / О. С. Мельничук. – К. : Наукова думка, 1966. – 595 с.
3. Кривицкий А. А. Белорусский язык для небелорусов / А. А. Кривицкий, А. Е. Михневич, А. И. Подлужный. – Минск : Вышэйшая школа, 1973. – 346 с.
4. Мовчун Л. Стереотипний образ української мови / Л. Мовчун // Дивослово. – 2004. – № 2. – С. 18–21.
5. Мосенкіс Ю. Трипільська генеза милозвучності української мови на тлі євразійських мовотворчих процесів : посібник до спецкурсів “Живомовні джерела” та “Мовні контакти” / Ю. Мосенкіс. – К.: Дослідницький семінар “Мова та історія”, 2002. – 48 с.
6. Огієнко І. Наглядна таблиця милозвучності української мови: Для школи і самонавчання / І. Огієнко. – Жовква, 1923.
7. Словник лінгвістичних термінів / І. Д. Ганич., І. О. Олійник – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.
8. Содомора А. “Не здобутки техніки, а вага Слова в суспільстві визначає міру його цивілізованості” [Електронний ресурс] / Андрій Содомора. – Режим доступу : www.day.kiev.ua/53435.
9. Солецький О. Як про хліб насущний / О. Солецький // Слово Просвіти. – 2011 – № 2. – С. 5.
10. Тоцька Н. Засоби милозвучності української мови / Н. Тоцька // Урок Української. – 2003. – № 10. – С. 29–32.
11. Українська мова. Енциклопедія : вид. 2-ге, виправл. і доповн. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
12. Фаріон І. Д. Вслухаймось у звуки крізь віки / І. Д. Фаріон // Науково-популярний лінгвокультурологічний щоквартальник. – Вид-во ДНУ. – 2007. – № 4. – С. 3–18.
13. Языки мира. Славянские языки / РАН; Институт языкознания; А. М. Молдован, С. С. Скорвид, А. А. Кибрик – М. : Academia, 2005. – 656 с.

Стаття надійшла до редколегії 27.10.2011

Прийнята до друку 30.11.2011

EUPHONY OF UKRAINIAN LANGUAGE IN THE CONTEXT OF OTHER SLAVIC LANGUAGES

Olha HAJSENJUK, Marjan SKAB

*Chernivtsi National University named after Jurij Fedkovych,
Department of History and Culture of Ukrainian language,
Kotsubynskoho Street, 2, Chernivtsi, Ukraine, 58012,
e-mail: ogaiseniuk@gmail.com, skabm1@gmail.com*

The essay examines the means of euphony and their application in different Slavic languages, namely Ukrainian, Belorussian, Russian, Polish, Czech, Bulgarian, Serbian and Croatian. The researches' major aim is either to confirm or refute the hypothesis as to the distinctive euphony of Ukrainian language. It was found out that the structure of each Slavic language tries to equalize consonantism with vocalism, which is the pre-condition to euphony, however, not in each language under comparison the factors of this approach are detected successively.

Key words: euphony, means of euphony, aesthetics of sounding, Slavic languages.

БЛАГОЗВУЧИЕ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА НА ФОНЕ ДРУГИХ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ

Ольга ГАЙСЕНЮК, Марьян СКАБ

*Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича,
кафедра истории и культуры украинского языка,
ул. Коцюбинского, 2, Черновцы, Украина, 58012,
e-mail: ogaiseniuk@gmail.com, skabm1@gmail.com*

Статья рассматривает функционирование средств благозвучия (эвфонии) в разных славянских языках, а именно: в украинском, белорусском, русском, польском, чешском, болгарском, сербском, хорватском. Цель авторов заключается в том, чтобы подтвердить или отвергнуть утверждение об уникальном благозвучии украинского языка. Авторы выяснили, что структура каждого славянского языка старается уравновесить консонантизм с вокализмом, как основная предпосылка эвфонии, но не в каждом языке, которые сравниваются, факторы этого средства проявляются последовательно.

Ключевые слова: благозвучие, эвфония, средства благозвучия, эстетическое звучание, славянские языки.